

Александар Ђ. Кадијевић
Филозофски факултет
Одељење за историју уметности
Чика Љубина 18–20, Београд

Aleksandar Đ. Kadjević
Faculty of Philosophy
Department of Art History
18–20 Čika Ljubina Street, Belgrade

ИНДУСТРИЈСКА АРХИТЕКТУРА БЕОГРАДА И СРБИЈЕ: ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА И ТУМАЧЕЊА

АПСТРАКТ: Деценијама третирана као другоразредна пројектантска дисциплина, индустријска архитектура у Србији је однедавно прихваћена као равноправна тема урбане обнове. Ипак, због мањка специјализованих историографа, још увек није извршена њена прецизна класификација и целовита валоризација. Будући да у досадашњим просуђивањима индустријске баштине, уместо слојевито разрађених мерила, преовлађују априорна изопштавања или некритичка изједначавања са репрезентативнијим градитељским типовима, продубљивањем стручних расправа оствариће се стратешки помак у њеном објективнијем сагледавању. У обogaћивању методологије њеног тумачења, кључна улога несумњиво припада историчарима архитектуре.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *индустријска архитектура, историографија, методологија, Србија, Београд*

INDUSTRIAL ARCHITECTURE IN BELGRADE AND SERBIA: PROBLEMS OF RESEARCH AND INTERPRETATION

ABSTRACT: Having been for decades regarded as a second-rate engineering discipline, industrial architecture in Serbia has only recently been acknowledged as a relevant topic related to urban revival. However, due to the lack of historiographers specializing in this area, there is still no precise classification and comprehensive evaluation of this phenomenon. Having in mind that existing considerations of industrial heritage are dominated by its *a priori* exclusion and its uncritical ranking side by side with more representative building types, a comprehensive academic debate should lead to a strategic shift towards a more objective idea of industrial architecture. The key role in enriching the methodology for its interpretation is played by historians of architecture.

KEYWORDS: *industrial architecture, historiography, methodology, Serbia, Belgrade*

ИСТОРИОГРАФИЈА НОВИЈЕ СРПСКЕ АРХИТЕКТУРЕ – НЕИСКОРИШЋЕНО ПОЛАЗИШТЕ СТУДИЈА ИНДУСТРИЈСКЕ БАШТИНЕ

Након прилога у којима су иницијално проблематизовани, а затим потпуније рекогносцирани и анализирани са становишта различитих струка,¹ индустријски објекти у Србији, изграђени од средине XVIII до краја XX века,² заслужују подробнија истраживања специјализованих историчара архитектуре. Поготово што досадашња проучавања тог обухватног фонда, иницирана

од предузимљивих археолога, културолога и конзерватора, сведоче о скромној искоришћености расположивих тековина архитектонског крила домаће историографије, старог више од једног века, али неоправдано резервисаног према индустријској баштини. Отуд не чуди што у радовима посленика поменутих дисциплина пројева пропедеутички фактографско-дескриптивни метод, усмерен ка спонтано одабраним примерима индустријске баштине, углавном угроженим актуелним девастацијама и пренаме-

1 Видети: Ante Marinović Uzelac, „Industrijska funkcija gradova“, *AU* 26 (1964): 19–20, 56–57. У даљем тексту (Marinović Uzelac, „Industrijska funkcija“); Stjepan Gomboš, „О специфичности индустријске архитектуре“, *AU* 26 (1964): 21. У даљем тексту (Gomboš, „О специфичности индустријске архитектуре“); Velimir Tomić, „Изградња, развој и смештај индустрије“, *Изградња* 9–10 (1984): 95–99; Рифат Куленовић, „Индустријско наслеђе на територији града Београда“, *ПБ XLVII–XLVIII* (2000–2001): 138; Nađa Kurtović Folić, „Индустријско наслеђе постоји“, *DaNS* 41 (2003): 12–14. У даљем тексту (Kurtović Folić, „Индустријско наслеђе“); Rifat Kulenović, „Индустријска археологија“, *DaNS* 41 (2003): 14–15; Vladimir Mitrović, „Primeri industrijske архитектуре novosadskih modernista“, *DaNS* 41 (2003): 22; Рифат Куленовић, „Резултати рекогносцирања индустријског наслеђа“, *Гласник ДКС* 27 (2003): 166–168; Неда Кнежевић, „Ревитализација термоелектране Снага и светлост у Београду“, *Наслеђе* VIII (2007): 209–222; Борислав Шурдић, „Индустријско наслеђе – културна платформа XXI века. ЕРИХ – европски пут индустријског наслеђа“, *Гласник ДКС* 33 (2009): 12–16; Светлана Димитријевић Марковић и Ирена Сретеновић, „Могућности и проблеми ревитализације београдске фабрике шећера“, *Наслеђе* IX (2009): 267–276; Рифат Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда* (Београд: Музеј науке и технике, 2010). У даљем тексту (Куленовић, *Индустријско наслеђе*); Саша Михајлов, „Фабрика хартије Милана Вапе“, *Наслеђе* XI (2010): 71–78; Jasmina Vujović, „Индустријски објекти у јужном Банату“, у *Ideologije i ideali, prilozi istraživanju архитектуре 20.*

veka u Vojvodini, ur. Ljubica Milović (Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2010), 24–31; Саша Михајлов, „Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20. века“, *Наслеђе* XII (2011): 91–116. У даљем тексту (Михајлов, „Настанак и развој“); Гордана Прчић Вујновић, „Индустријско наслеђе на територији Северне Бачке и Северног Баната“, *Гласник ДКС* 35 (2011): 180–183; Anica Tufegdžić, „Factory as symbol of postwar state ideology. Industrial architecture in Novi Sad between 1945 and 1965“, in *Architecture and ideology*, eds. Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević i Marta Vukotić Lazar (Belgrade: Faculty of Architecture, 2012), 173–180; Мирјана Ротер Благојевић и Марко Николић, „Предлог ревитализације уметничке ливнице „Скулптура“, *Наслеђе* XIII (2012): 221–234. У даљем тексту (Ротер Благојевић и Николић, „Предлог ревитализације“); Милица Грозданић и Светлана Димитријевић Марковић, ур., *Индустријско наслеђе – проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације* (Београд: 333СКГБ, 2012); Саша Михајлов, *Ливница Пантелић* (Београд: 333СКГБ, 2012). У даљем тексту (Михајлов, *Ливница Пантелић*); Биљана Мишић, *Пословно-стамбена зграда Петра Јанковића* (Београд: 333СКГБ, 2012); Саша Михајлов, *Зграда ковнице новца* (Београд: 333СКГБ, 2012). У даљем тексту (Михајлов, *Зграда ковнице новца*); Aleksandar Kadjević, „Expressionism and Serbian industrial architecture“, *ЗЛУМС* 41 (2013): 103–110.

2 За разлику од територије Војводине, на којој се још у XVIII веку граде индустријски објекти, у централним

нама. Иако су и тиме остварени драгоцени помаци, тек ће темељито проучавање културно-историјских, техничких, функционалних и естетских одлика индустријског наслеђа са становишта архитектонске историографије резултирати заокруженијим и слојевитијим интерпретацијама.³

Због неискристалисаних мерила и недовољне истражености материјалних сведочанстава, домаћа конзерваторска служба кључне аргументе о значају индустријског фонда понајмање црпи од историографа архитектуре, без обзира што градитељска баштина представља примарну област њеног рада. Уместо да се креће поузданим, методолошки утврђеним стазама и да се ослања на смернице из матичног поља, принудно се упућује заобилазним и периферним, карактеру предметне грађе мање примереним видовима вредновања, због чега се споро и приближава зацртаном циљу – задовољавајућем степену проучености и заштите, својственом објектима репрезентативнијих типова. Разлози за превелико опште заостајање, осим скромне исто-

риографске основе, леже и у предрасудама о ниском уметничком значају индустријске архитектуре, деценијама увреженим у домаћој пројектантској струци и академским установама које пресудно одређују начине усвајања културне традиције.

КРИТЕРИОЛОШКО-АНАЛИТИЧКА НЕУЈЕДНАЧЕНОСТ – РАЗВОДЊАВАЈУЋА КОЧНИЦА ИСТОРИОГРАФСКИХ НАПОРА

Деценијама третирана као друго-разредна пројектантска дисциплина,⁴ „лишена естетике и духовности“, индустријска архитектура у Србији је однедавно прихваћена као равноправна тема урбане обнове.⁵ У склопу одмерених контекстуалистичких приступа, делимично су препозната њена симболичка значења и искоришћене амбијенталне специфичности.⁶ Ипак, због мањка специјализованих историографа, као и одсуства неопходне комуникације међу постојећим, још увек није извршена њена прецизна класификација и целовита валоризација. Будући да у досадашњим просуђивањима индустријске баштине, уместо

и јужним деловима Србије они се подижу тек средином XIX stoleћа и касније. Прецизно типолошко диференцирање индустријских зграда подразумева њихово разврставање сходно намени, при чему је важно одвојити производна постројења од објеката техничке културе, у које се могу сврстати истраживачки, лабораторијски, управни, саобраћајни и телекомуникациони капацитети (полазећи од „Поделе по индустријским гранама Краљевине Југославије“, публиковане у: Куленовић, *Индустријско наслеђе*, 72–78).

3 Александар Кадиевић, „Терминологија српске архитектонске историографије: Историографија“, *Архитектура* 90 (2005): 14.

4 Kurtović Folić, „Industrijsko nasleđe“: 12–14.

5 Ian Colquhoun, *Urban Regeneration – an International Perspective* (London: Batsford, 1995); Eva Vaništa Lazarević, *Urbana rekonstrukcija* (Beograd: Zadužbina Andrejević, 1999); Eva Vaništa Lazarević, *Obnova gradova u novom milenijumu* (Beograd: Classic map studio, 2003).

6 Светлана Димитријевић Марковић, „Аспекти заштите урбаног и архитектонског наслеђа у контексту урбанистичког планирања“, *Наслеђе X* (2009): 255–265; Светлана Димитријевић Марковић, „Урбани дизајн, његова улога и значај у чувању и креирању амбијенталних целина“, *Наслеђе XIII* (2012): 209–218.

Слика 1. Арх. Григорије Самојлов у свом београдском атељеу
Figure 1 Architect Grigorije Samojlov in his studio in Belgrade

слојевито разрађених мерила преовлађују априорна изопштавања или некритичка изједначавања са репрезентативнијим градитељским типовима, продубљивањем стручних расправа оствариће се стратешки помак у њеном објективнијем сагледавању. У обогаћивању методологије њеног тумачења, кључна улога (уз уважавање посленика сродних дисциплина) несумњиво припада историчарима архитектуре.

Поједине грађевине индустријске намене које се истичу оригиналном архитектонском обрадом заокупљале су пажњу историографа, првенствено заинтересованих за реконструкцију стваралачке биографије њихових угледних пројектаната: Данила Владисављевића, Матије Шнајдера, Милана Антоновића,

7 Зоран Маневић, *Лексикон неимара* (Београд и Подгорица: Грађевинска књига, 2008), са старијом литературом о поменутом и другим

Слика 2. Арх. Драгиша Брашован (1887–1965) у свом београдском атељеу
Figure 2 Architect Dragiša Brašovan (1887–1965) in his studio in Belgrade

Бранка Таназевића, Јана Дубовија, Јосифа Најмана, Григорија Самојлова, Драгише Брашована, Лазара Дунђерског, Момира Коруновића, Милице Штерић, Ивана Антића, Милорада Мацуре, Божидара Петровића, Александра Ђокића и др.,⁷ а мање за вредновања њихове првобитне функционалности, распореда и садржаја производног инвентара, елемената унутрашњег дизајна, специфичног положаја у простору, мерљиве енергетске ефикасности и економске исплативости. Традиционална усмереност ка личностима харизматичних неимара и нерасветљеним темама унутар репрезентативнијих ти-

градитељима који су убличавали архитектуру репрезентативнијих индустријских постројења у Србији.

Слика 3. Арх. Момир Коруновић (1883–1969)
током рада у кућном атељеу у Београду
Figure 3 Architect Momir Korunović (1883–1969) working
in his studio at his home in Belgrade

пова скретала је пажњу са пословишно безличне архитектуре индустријских постројења, у којој су најчешће заобилажени уметнички елементи.⁸ Уз то, брзо застаривање употребне технологије и њој прилагођених просторних решења поспешивало је утисак о краткотрајној ефикасности већине индустријских објеката. Али то не оправдава изостанак критичких вредновања значајних примера индустријског градитељства са трајније очуваном првобитном наменом, који су због неистакнуте урбанистичке позиције изазивали скромну позорност.

Важно је напоменути да су и светска искуства у просуђивању творевина индустријске архитектуре методолошки неједначена – затворена у

уске монодисциплинарне оквири или разводњена при манифестовању дифузне, академским звањима непоткрепљене свестраности. Док малобројни тумачи опште историје научно-технолошког развоја, индустријски археолози, повесничари инжењерства, машинства и грађевинских конструкција акцентују производно-техничку страну реализованих склопова, историчари архитектуре се фокусирају на анализе облика, композиција и детаља индустријских постројења.⁹ Следећи закључке различитих струка, који нису увек на линији нормативног сагласја, служба заштите у свету и код нас преузима незахвалну улогу да арбитражира и у светлу изнетих вредновања проглашава конзерваторске приоритете. У постојећој хијерархији одлучивања, управо је њеним посленицима препуштено да преваладају баријере једностраних приступа и рангирају баштину сходно степену културног значаја.

ПРЕВЛАСТ УТИЛИТАРНОГ НАД ЕСТЕТСКИМ – ТРАЈНО ОБЕЛЕЖЈЕ ИНДУСТРИЈСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

Дилеме о томе шта је у архитектури индустријских објеката примарно – грађевинско-техничка или естетичка страна пројектног задатка, технологија или облик, производња или хуманиора, корисност или лепота, безлична фун-

8 Због тога је као последња у низу међу различитим градитељским типовима добила историјски легитимитет и конзерваторску заштиту.

9 Marinović Uzelać, „Индустријска функција“: 19–20; Gomboš, „О специфичности индустријске архитектуре“: 21–22; Kladije Mirković, „Индустрија – просторни модулатор“,

AU 26 (1964): 27; Bogdan Nestorović, *Uvod u arhitekturu* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1966), 68–69; Aleksandar Milenković, *Arhitektura – horizonti vrednovanja* (Beograd: Naučna knjiga, 1988), 141–145.

кционалност или експресивна знаковитост, визуелна неупадљивост или урбана наметљивост, обележиле су рад генерација протагониста те специфичне дисциплине. Досадашња искуства показују да су аутори индустријских постројења при изради идејних нацрта уочљиво нагињали неком од наведених принципа – грађевински инжењери функцији и технологији, а архитекти машти и оригиналности.¹⁰ Но, и када је бивала знатније заступљена, уметничка компонента се при извођењу планова видно ублажавала ради задовољења утилитарних циљева. Такав утисак поткрепљују минула истраживања процеса пројектовања историјских индустријских постројења, чија се првобитна естетичност при завршним „прочишћењима” масовно разводњавала. Отуд је архитектонски репрезентативну и ауторски препознатљиву обраду на крају добио тек мањи број замишљених капацитета, будући да је за материјално захтевну естетичку страну пројектних задатака углавном недостајало разумевање инвеститора.

Предводници ауторског крила модерне архитектуре су у првим деценијама XX века развили функционалистичка и рационалистичка, а понекад и измаштана, визуелно наметљива решења индустријских комплекса. Поштујући мерила владајућег „машин-

ског“ духа времена, ком се већина инвеститора прагматично прилагодила,¹¹ утицајни аутори окупљени у удружење Веркбунд и школу Баухаус, као и италијански футуристи, немачки експресионисти, совјетски конструктивисти и холандски функционалисти (а самостално и Ф. Л. Рајт) су том специфичном градитељском типу утиснули вансеријске естетске квалитете, не занемарујући функционалне и конструктивне иновације.¹² За разлику од њихових еманципаторских доприноса, већина аутора опредељена за академски еклектицизам, сецесију, романтичне и националне стилове, тоталитарни монументализам, ар-деко и разноврсне транзитивне интерстилске форме, у тој „неоуховљеној“ области грађења није препознала уметнички изазов, нагињући популарнијим типовима јавних и приватних зграда (управна здања, војне, просветне и културне установе, храмови, споменици, стадиони, стамбено-пословне палате и виле), на којима су могли делотворније да мењају поретке у простору матичних средина. Отуд је и нарасли фонд индустријског градитељства остајао половично реформисан и неравномерно модернизован.

Упркос ограниченим ефектима недовршене модернизације, при вредновању главних остварења новије индустријске архитектуре, историографски

10 Pjer Frankstel, *Umetnost i tehnika* (Београд: Nolit, 1964); Александар Кадијевић, „Култ технике у савременој архитектури“, *Историја уметности* 1–2 (2002): 177–180.

11 Rayner Banham, *Theory and Design in the First Machine Age* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1980); Александар

Кадијевић, *Архитектура и дух времена* (Београд: Грађевинска књига, 2010).

12 Kenet Frempton, *Moderna arhitektura – kritička istorija* (Београд: Orion Art, 2004). У даљем тексту (Frempton, *Moderna arhitektura*).

апологети „неупитног“ модернизма их углавном нису одвајали од других типова у којима су ауторитативни пионири градили, истичући их као показатеље њихове доследности у развијању сверешавајућег стила,¹³ а мање као особене или типски одређене творевине (што су подстицали и сами пројектанти, жељни признања за испољену конзистентност). Такав приступ је, осим идеолошке прагматичности, имао реално утемељење у чињеници да су модернисти своје иновативно схватање простора, обликовања конструкције и решавања спољне обраде зграда развијали кроз различите типове истовремено, не покушавајући да их посебно продубљују, утискујући свима препознатљива обележја интернационалног стила или појединих авангардних праваца.

Ни систем школовања архитеката у свету и у Србији, уз незауостављив уплив политичких и финансијских елита заинтересованих за инструментализацију архитектуре у њима пожељном правцу, није подстицао поимање индустријских објеката као равноправних у промоцији државног, владарског, класног или персоналног идентитета. Извори потврђују да је тек мањина индустријалаца ангажовала угледне архитекте за обликовање сво-

јих погона и складишта, сарађујући непосредније са њима у осмишљавању управних зграда, приватних палата и вила, а понекад и задужбинских храмова и стамбених колонија за најамне раднике. Анонимност пројектовања је захватила и индустријску архитектуру земаља државног социјализма, што се наставило и у доба њихове друштвене транзиције и потоње неолибералне глобализације.¹⁴

ИНДУСТРИЈСКИ ОБЈЕКТИ У НОВИЈОЈ СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ И ЊЕНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Историја новије српске архитектуре показује да су се у њој заступљени градитељски типови квалитативно неједнако развијали,¹⁵ сходно неравноправном статусу у систему академских студија. За разлику од цркава и осталих репрезентативних типова јавних и приватних зграда, најмање пажње је поклањано индустријској архитектури, у високошколској настави и систему грађевинског законодавства предуго (од 1901. до 1945. године) повезиваној са тзв. привредним објектима, која је тек после Другог светског рата третирана издвојено.¹⁶

Монолошки приступ већине српских неимара онемогућавао је сагласје о кључним питањима развоја архитектуре, што је и резултирало

13 Panayotis Tourniokotis, *The Historiography of Modern Architecture* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999).

14 Aleksandra Stupar, *Grad globalizacije* (Beograd: Orion Art, 2009).

15 Aleksandar Kadjević, „Newer Serbian Architecture and its Audience“, *ЗЛУМС* 39 (2011): 253–270.

16 Од почетка XX века до 1932. године, предмет Пројектовање пољопривредних, а касније

привредних зграда предавао је свестрани Никола Несторовић, да би га потом преузео Бранислав Којић. Тек од 1941. године се у наставним плановима издваја предмет Привредне и индустријске зграде. Видети: Мирјана Ротер Благојевић, „Настава архитектуре у вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, ГГБ XLIV (1997): 125–168.

претераном визуелном шароликошћу при недопуњавању градитељског фонда, коју ни најрационалнији урбанисти нису успевали да ублаже. Успон српске архитектуре су током последња два века ометала и идеолошка спорења њених главних актера, чиме је разводњаван еманципаторски напор генерација стручњака. Теоријска недограђеност свакодневне праксе, као и неефикасност дневне критике (оптерећене честим сукобима интереса) успоравали су превазилажење провинцијске самодовољности, малограђанског менталитета и профитерског групашења. Од спољних ограничења могу се истаћи бомбардовања и ратна разарања српских градова, укључујући и девестирање мноштва индустријских постројења, чиме је одржаван дисконтинуитет у наступању генерација пројектаната (ратови, политичке и економске кризе, изолације, ултиматуми и санкције великих сила). Али, упркос свим тешкоћама, европеизацијски отклон од оријенталног наслеђа и поступна модернизација градитељства у свим суштинским аспектима (подстакнута и од развијенијих културних средина) одржали су се као кључни стратешки циљеви. У том трновитом стремљењу, које је резултирало цивилизацијским искоракотом најупорнијих прегалаца, нису сви типови објеката добијали аде-

кватну, а ни равноправну пажњу. То се поготово односи на грађевине индустријске намене, које су деценијама неоправдано маргинализоване. Слична ситуација забележена је и у хрватској међуратној архитектури, тада најразвијенијој у Југославији, у којој крупни капитал није прихватао доследни функционализам, потенцирајући компромисна и анахрона просторна решења.¹⁷

Током читавог XX века, потискивање ауторске компоненте је уочљиво одвраћало српске пројектанте од специјализовања у архитектури индустријских постројења, у којој је познавање технолошких процеса било важније од решавања уметничких проблема. Позиционирање индустријских објеката у простору, уз малобројне изузетке, није подробно разматрано са естетског и градотворног становишта. Иако је у јавности истицан цивилизацијско-економски значај свеобухватне индустријализације, у хијерархији градских простора производним капацитетима није придавана еквивалентна пажња. За доприносе у тој захтевној области није било престижних награда, медијског публицитета,¹⁸ а ни знатније материјалне користи. Са изузетком конкурса за Државну штампарију (1933) и Државну маркарницу (1936), за индустријске објекте нису организовани масовнији јавни

17 Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990), 94–97; Ljiljana Šepić, „Industrijska arhitektura 20. stoljeća u Hrvatskoj”, u *Hrvatska arhitektura u XX stoljeću*, ur. Jelica Hekman (Zagreb: Matica hrvatska,

2009), 251–270.

18 Ретко су представљани на разгледницама, у периодичној илустрованој и дневној штампи, а и када би то био случај, нису уопште навођени њихови пројектанти, већ само службени називи и власници.

натечаји.¹⁹ Потиснути на далеке периферије²⁰ или грађени на ободима градских центара,²¹ нису привлачили пажњу већине архитеката.²² Превладало је уверење да у њима нема места за студије стила, изражавање духовности, пласирање препознатљивих симбола друштвеног престижа, као ни за декорацију која би заокупљала уметнике детаља.

На неуметнички карактер већине функционалних постројења утицали су и прагматични наручиоци, придајући архитектонски значај само управним здањима и градским представништвима својих предузећа, док су за пројектовање фабрика углавном ангажовали грађевинске инжењере или анонимне стране архитекте-специјалисте. Машински млинови, челичане, циглане, цементаре, стакларе, стругаре, свиларе, шљункаре, соларе, ваљаонице, шећеране, пиваре, штампарије, ливнице, пекаре, млекаре, кланице, ложионице, складишта, хангари, луке, гасне станице, рафинерије, рударска окна, термоелектране, хидро-електране, црпне станице, водоторњеви, погони намењени специјалним технологијама, стоваришта, капије фабричких кругова и стражарски објекти нису сматрани уметнички вредним чак и када би их градили респектабилни архитекти. Иако поједине грађевине те

намене поседују пластичке, просторне и декоративне квалитете, исказане у ефектном груписању маса, сврсисходном унутрашњем уређењу или однегованим стилским детаљима, нису досегле степен типске препознатљивости,²³ наликујући на објекте других намена. За разлику од већине фабричких постројења, објекти техничке културе (телефонске централе, поште, железничке станице, подземне и надземне гараже, опсерваторије, лабораторије, истраживачки институти, телекомуникациони центри и торњеви), грађени на значајнијим градским локацијама, добијали су репрезентативну архитектонску обраду у стилу сецесије, академизма, српског „слога“, модерне, ар декоа, соцреализма, неоекспресионизма, хај-тека, неомодернизма и других идиома, због чега су били знатно примећенији.

У домаћој културној историографији углавном су коментарисани најупадљивији индустријски објекти изграђени између два светска рата (а делом и након Другог светског рата) у Београду и Новом Саду, чије су особене естетске вредности препознате крајем XX века. Њихово потпуније вредновање изостало је и због недостатка специјализованих стручњака компетентних да просуђују технолошко-производну страну индустријских објеката, због чега су

19 Бранислав Којић, *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920-1940. године* (Београд: САНУ, 1979), 256.

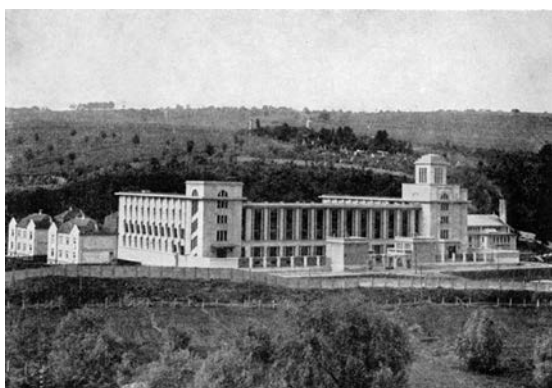
20 Да не би умањили хијерархијски примат управних средишта, трговачко-угоститељских и стамбених зона, нити их еколошки угрожавали.

21 Petar Badovinac, *Centralne urbane funkcije* (Beograd:

Arhitektonski fakultet, 1997).

22 Zoran Manević, „Arhitektura između biznisa i kulture“, *Izgradnja* 3 (1987): 35–36.

23 Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka* (Beograd: Beogradska knjiga, 2005), 1001. У даљем тексту (Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija*).

Слика 4. Арх. Јосиф Најман, Завод за израду новчаница, Топчидер, Београд

Figure 4 Architect Josif Najman, Institute for Manufacturing Banknotes and Coins, Topčider, Belgrade

Слика 5. Одељење за штампање, Завод за израду новчаница, Топчидер, Београд

Figure 5 Money Printing Department, Institute for Manufacturing Banknotes and Coins, Topčider, Belgrade

досадашње анализе уочљиво парцијалне, усмерене на опште композиције и детаље. Уз то, није постојала ни довољна историјска дистанца за непристрасно оцењивање тековина индустријске архитектуре,²⁴ док се изостанак систематичности и подробности у њеном истраживању може сматрати уобичајеним јер ни знатно признатији типови грађевина у Србији нису добијали правовремену историографску валоризацију и делотворну конзерваторску заштиту.

Међу оригинално осмишљеним индустријским објектима, о којима је повремено писано на страницама домаће историографије (са ретким анали-

зама њихове функционалности и технолошке опремљености) и који по својим атрибутима увелико надилазе преовлађујућу продукцију безличног утилитаризма, издвајају се ливница „Пантелић“ у Земуну (1854),²⁵ Београдска кланица (1895–1898) архитекте Данила Владисављевића и инж. Милоша Савчића,²⁶ Уметничка ливница „Скулптура“ (доградња, 1922) Милана Антоновића,²⁷ Завод за израду новчаница у Топчидеру (1928)²⁸, земунска фабрика Телеоптик (1938–1939) и Државна маркарница (1940) Јосифа Најмана,²⁹ Фабрика авионских мотора (1931) у Раковици и индустријско-стамбена зграда „Солид“ (1931–1937) Јана

24 Fedor Kritovac, „Povijesne distance i arhitektura, *De Re Aedificatoria* 1 (1990): 33–41.

25 Милојко Гордић, *Ливница Пантелић* (Београд: ЗЗЗСКГБ, 1973); Михајлов, *Ливница Пантелић*.

26 Адела Магдић и Владимир Шолаја, *Инжењер Милош Савчић - градитељ, привредник, градоначелник* (Београд: МНТ, 1997), 31–32; Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914* (Београд: МГБ, 2009), 83; Михајлов, „Настанак и развој“: 96–98.

27 Потер Благојевић и Николић, „Предлог ревитализације“: 221–234.

28 Aleksandar Kadjević, „Arhitekt Josif Najman“, *Moment* 18 (1990): 101; Александар Кадјевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918–1941)“, *Наслеђе* XIII (2012): 69–70; Михајлов, *Зграда ковнице новца*.

29 Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija*, 1001, 1004.

Слика 6. Арх. Драгиша Брашован,
Државна штампарија, Београд
Figure 6 Architect Dragiša Brašovan,
State Printing Office, Belgrade

Дубовија,³⁰ Државна штампарија (1933–1940) Драгише Брашована,³¹ палата листа *Време* у Београду (1937, у којој се налазила и штампарија)³² Бранислава Којића, житни силос у

Смедереву (1931–1932) Матије Блеха,³³ водоводна постројења са пумпном станицом на Шупљој стени код Авале, Игњата Поповића, текстилни комплекс у Вучју (1934–1936) Григорија Самојлова,³⁴ Фабрика серума на руменачком путу Лазара Дунђерског (1923–1925)³⁵ и фабрика „Албус“ у Новом Саду (1937) Данила Каћанског,³⁶ Фабрика цемента у Беочину (1934–1935) Филипа Шмита,³⁷ Дуванска индустрија (1924–1929) Данила Владисављевића и Ђорђа Мијовића,³⁸ и силос „Белвит“ (1940)³⁹ Богића Кнежевића у Нишу, фабрика за прераду воћа у Призрену (1953–1954) Момира Коруновића,⁴⁰ термоелектране у Костоцу, Лучанима и Великим Црљанима (1947–1957) Милице Штерић,⁴¹ Војна штампарија у Београду (1950–1954) Милорада Мацуре,⁴² индустријски ком-

30 Дијана Милашиновић Марић, *Архитекта Јан Дубови* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2001), 68, 109–110; Биљана Мишић, *Пословно-стамбена зграда Петра Јанковића* (Београд: 333СКГБ, 2012).

31 Зоран Маневић, „Дело архитекте Драгише Брашована“, *ЗЛУМС 6* (1970): 195–196; Алексеј Бркић, *Знакови у камену* (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 96–101; Дијана Милашиновић Марић, *Водич кроз модерну архитектуру Београда* (Београд: Друштво архитеката, 2002), 106.

32 Снежана Тошева, *Бранислав Којић* (Београд: Грађевинска књига, 1998), 92–94, 165.

33 Данијела Срејић, „Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године“, *Смедеревски зборник 2* (2009): 126–127.

34 Александар Кадијевић и Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата* (Лесковац: Народни музеј, 1996), 89–92, 99–101; Милан Просен, „Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаревић“, *Лесковачки зборник XLV* (2005): 99–113.

35 Vladimir Mitrović, „Primeri industrijske arhitekture novosadskih modernista“, *DaNS 41* (2003): 22.

36 Ibid.

37 Vladimir Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini* (Novi Sad: Akademska knjiga i Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2010), 161.

38 Милорад Војиновић, „Ревитализација зграде Дома културе у комплексу Дуванске индустрије Ниш“, *Гласник ДКС 16* (1992): 170–173; Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша* (Ниш: Просвета, 1996), 196–197; Миша Ракоција, *Културна ризница Ниша* (Ниш: Просвета, 2001), 121–123; Александар Кековић и Чемерићи Зоран, *Модерна Ниша 1920–1941* (Ниш: Друштво архитеката, 2006), 213. У даљем тексту (Кековић и Чемерићи, *Модерна Ниша*).

39 Кековић и Чемерићи, *Модерна Ниша*, 214–215.

40 Александар Кадијевић, *Момир Коруновић* (Београд: РЗЗСК и Музеј науке и технике, 1996), 125, 135. У даљем тексту (Кадијевић, *Момир Коруновић*).

41 Зоран Маневић, *Милица Штерић. Велика награда архитектуре* (Београд: Савез архитеката Србије, 1995), 14.

42 Маре Јанакова Грујић, „Зграда Војногеографског института у Београду“, *Наслеђе X* (2009): 141–158; Маре Јанакова Грујић, *Архитекта Милорад Мацуре 1914–1989* (Београд: Центар ВАМ, ИАУС, 2010), 83–99, 253.

Слика 7–8. Арх. Александар Ђокић, трафо-станица
Филмски град, Београд

Figure 7-8 Architect Aleksandar Đokić, power substation,
Filmski Grad, Belgrade

плекс „Вискоза“ у Лозници (1954–1956)
Ивана Антића (са сарадницима),⁴³
трафо-станице у Врбасу (1952) и Сом-

бору (1953), Хемијска индустрија Панчево (1956–1958) Крешимира Мартинковића,⁴⁴ Институт за нуклеарне науке „Борис Кидрич“ у Винчи (1956–1959), Бранка Бона,⁴⁵ Фабрика гуме „Тигар“ у Пироту (1958–1959) и погонски објекат фармацеутске индустрије „Галеника“ (1962) Божидара Петровића,⁴⁶ управно-индустријска зграда Електрокомбината у Краљеву (1953–1956), млекаре (1954) у Нишу и Алексинцу Александра Медведева,⁴⁷ трафо-станица Филмски град у Београду (1979) Александра Ђокића⁴⁸ и др. Међу значајнијим престоничким објектима техничке културе, који нису имали примарно производну, већ лабораторијско-истраживачку, саобраћајну или управну намену, издвајају се Железничка станица (1883–1885) Фон Флатиха и Драгутина Милутиновића,⁴⁹ Астрономско-метеоролошка опсерваторија у Карађорђевој парку (1890–1891) Димитрија Т. Лека,⁵⁰ Телефонска централа (1908) Бранка Таназевића,⁵¹ Сеизмолошки завод на Ташмајдану (1908–1909), Министарство пошта и телеграфа (1926–1930) и Пошта 2 (1928–1929) Момира Коруновића,⁵² Опсер-

43 Зоран Маневић, *Иван Антић. Велика награда архитектуре* (Београд: Савез архитеката Србије, 1992), 13.

44 Stjepan Gomboš, „Hemijska industrija Pančevo“, *AU* 26 (1964): 23–26.

45 Vukašin Čeranić, „Institut za nuklearne nauke „Boris Kidrič“ u Vinči“, *AU* 26 (1964): 7–16.

46 Снежана Тошева, *Божидар Петровић, кућа као отисак трајања* (Горњи Милановац: Графопринт, 2003), 50–56, 143.

47 Михаило Медведев, *Пројекти и архитектура ing. Александра И. Медведева Овл. Архитекта* (Ниш: Друштво архитеката, 2012), 197.

48 Зоран Маневић, *Александар Ђокић* (Београд: BMG, 1995), 88–91; Милорад Х. Јевтић, *Критички рефлекс*

(Београд: НИН, 2004), 118–119.

49 Иван Клеут, „Историја и архитектура Железничке станице у Београду“, *Наслеђе VII* (2006): 37–50; Ксенија Ђирић, *Железничка станица* (Београд: 333СКГБ, 2010).

50 Voganović, *Arhitektonska enciklopedija*, 914.

51 Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)* (Београд: Грађевинска књига, 2007), 145–147.

52 Кадијевић, *Момир Коруновић*, 27, 54–57; Душица Живановић, „Прилог проучавању историје и архитектуре зграде Контролног одељења Министарства пошта, телеграфа и телефона у Београду“, *Наслеђе III* (2001): 105–113.

Слика 9. Арх. Бранко Таназевић,
Телефонска централа, Београд
Figure 9 Architect Branko Tanazević,
Telephone Exchange, Belgrade

ваторија на Звездари (1929–1931) Јана Дубовија,⁵³ Пошта 1 (1938) Василија Андросова, Јосипа Пичмана и Андрије Барањија,⁵⁴ телекомуникациони торањ на Авали (1960–1966) Угљеше Богуновића и Слободана Јањића,⁵⁵ и Телекомуникациони центар на западном Врачару (1972–1976) Светислава Личине.⁵⁶ За разлику од већине индустријских објеката производне намене, наведена здања се одликују репрезентативном стилском обрадом, реторичношћу унутрашње и спољне архитектуре, као и истакнутим урбанистичким положајем.

ТРИ ЕСТЕТИЧКЕ КОНСТАНТЕ СРПСКЕ ИНДУСТРИЈСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

За сада евидентирана ауторска остварења индустријског градитељства, најзаступљенија у српској престоници,

53 Саша Михајлов, *Астрономска опсерваторија* (Београд: ЗЗЗСКГБ, 2010).

54 Саша Михајлов и Биљана Мишић, „Палата Главне поште у Београду”, *Наслеђе* IX (2008): 252; Марија

Слика 10. Арх. Момир Коруновић,
Сеизмолошки завод, Ташмајдан, Београд
Figure 10 Architect Momir Korunović,
Seismology Survey Building, Tašmajdan, Belgrade

Војводини и појединим градовима централне Србије, показују превагу три естетичке константе, и у свету критички диференциране када је у питању пројектовање производних капацитета. Већина индустријских објеката изграђена је на начелима *утилитарној објективизма*, са скромно декорисаним ентеријерима и поједностављеним облогама у стилу романтизма, сецесије и академизма (приме-

Дрљевић, „Историја и архитектура Поште 1 у Београду”, *ЗЛУМС* 37 (2009): 282.

55 Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija*, 718–720.

56 Ibid., 918.

Слика 11. Арх. Момир Коруновић, Министарство пошта и телеграфа, Београд
Figure 11 Architect Momir Korunović, Ministry of Post Office and Telegraph, Belgrade

на плитких сведених лезена и упрошћених подеоних венаца, троугаоних забата, плитких еркера, двоводних кровова), као и функционалистичког минимализма (препознатљив по елементарним кубичним склоповима, лишеним декорације и знатније урбане знаковитости), док је мањи, за домаћу културу значајнији и визуелно уочљивији део изведен оригиналније, са обележјима ауторског *рационализма* или умереног *експресионизма* (његовог романтичарског или модернистичког огранка).⁵⁷ При томе је, за разлику од Немачке, избегаван радикални неконтекстуални пароксизам (заступљенији

57 О генези, видовима, распрострањању и тумачењу архитектонског функционализма, рационализма и експресионизма видети: Frempton, *Moderna*

у изградњи других типова објеката у Србији), већ је експанзивним структурама обогаћиван амбијент градских периферија.

Преовлађујући минималистички *објективизам* проистицао је из распростањеног уверења да се функција и машта у пројектовању индустријских објеката међусобно ограничавају, због чега је и инсистирање на њиховој равноправности сматрано непримереним. Строги функционализам, најприкладнији за већину власника и купаца индустријских капацитета, гарантовао је максималну искоришћеност производних погона, почивајући (бар декларативно) на егзактним научним параметрима и стриктном поштовању утилитарних смерница. У свакодневној пракси, међутим, чешће је одражавао скромне финансијске могућности или незаинтересованост инвеститора за естетику него што је презентовао манифестни став ангажованих пројектаната.

За разлику од функционалиста, којима су стриктно поштовање намене грађевине и тренутни предузетнички интерес власника представљали примарни циљ, *рационалистички* су утилитарност тумачили еластичније, прилагођавајући индустријске објекте разноврснијим и дуготрајнијим употребама, остављајући простор за иницијативе будућих поколења.⁵⁸ По Бенеу, рационалист увек тражи средњу вредност уместо безлично подређивање једном посебном случају и интере-

arhitektura.

58 Željka Čorak, *Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1981), 161.

су,⁵⁹ исказујући самосвест оригиналним формално-структуралним склоповима. С друге стране, функционалист увек остаје у уским оквирима наменског задатка, у сфери чистог прилагођавања и доследног објективизма. Свесно обуздавајући ауторску имагинацију, он по правилу избегава „ларпур-лартистичке“ пластичко-визуелне експерименте.

На трећој страни, у круговима архитектонских фантаста, хипериндивидуалиста и експресиониста владала су дијаметрално супротна мерила, којима је потврђиван примат неспутане маште у разради духовне, натуралистичке и емоционалне компоненте градитељског стварања. Најразличитији духовни немири и инспирације амбициозних појединаца тиме су добијали свој екстремни архитектонски израз, представљајући покретачку снагу у прилагођавању ширих амбијената полазишној визији (грађевине схваћене као симболичке круне, путоказни „светионици“ градова, регија и држава). Једно експресионистичко крило, окренуто архитектури динамизма (на челу са Менделсоном), потенцирало је апстрактне геометријске форме ради испољавања снажних осећања и промоције друштвено ангажованих програма, док је друго било инспирисано природом и примордијалним поривима. Оба крила у Немачкој је повезивало теоријски прецизно одређивање симболичких својстава примењених пластичних средстава.

Све три диференциране константе имале су и у Србији своје примере, које би требало потпуније осветлити. Досадашња тумачења показују да су највиши домети остварени у архитектури аналитичког рационализма (Дубови, Брашован, Којић, Мацура) и експресионистичког динамизма (Најман, Корунковић, Каћански, Шмит и Ђокић).

ПЕРСПЕКТИВЕ ИСТРАЖИВАЊА И ЗАШТИТЕ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТАТА У СРБИЈИ

Као легитимна пројектантска дисциплина и актуелна културолошка тема, српско индустријско градитељство се суочава са крупним цивилизацијским изазовима. У условима недовршене друштвено-економске транзиције, када се индустријска производња видно повлачи пред услужним делатностима или се гаси због неуспешних приватизација, неопходно је спречити даља девастирања њених значајних историјских примера, која најчешће прате изнуђене пренамене. С друге стране, у домену пројектовања и урбанистичког позиционирања нових постројења, потребно је прецизније одредити њихову улогу у савременом градском простору и дефинисати опсег њихових пожељних ликовних перформанси, примерених данашњим потребама.

Иако је појава иницијалних прилога допринела подизању нивоа колективне свести о културном значају разубуђеног фонда српског индустријског гради-

59 Ibid.

тељства, његова историографска проучавања би требало омасовити и развити изван установа у којима су већ покренута (Музеј науке и технике, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Српска академија наука и уметности, Музеј града Београда, Архитектонски и Филозофски факултет у Београду, Факултет техничких наука и Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду и др.). Ипак, док се свеобухватна рекогносцирања не заокруже и не изнесу утемељеније оцене о квалитету појединачних индустријских комплекса, требало би избегавати изношење резолутних оцена о њиховом укупном историјском значају. Стога ће тек будућа, потпунија историографска проучавања показати да ли су актуелни покушаји колоквијалног устоличења индустријског градитељства као равноправног са другим типовима научно прихватљиви или су објективнија она вредновања која међу евидентираним примерима не виде изразитију заступљеност уметничке компоненте (уважавајући чињеницу да су унутар тог корпуса препознати вредни изузеци).

Може се закључити да су априорна изопштавања, као и некритичка изједначавања фонда индустријског градитељства са репрезентативнијим архитектонским типовима, поједнако неутемељена и неплодна. Из стања преовлађујућег релативизма, узрокованог недостатком просудитеља компетентних за производно-технолошку колико и за уметничку страну изведених решења, првенствену корист извлаче

прагматични тржишни шпекуланти, најзаинтересованији за увећање профита и пренамену индустријског наслеђа обухваћеног купопродајним трансакцијама, као и узурпатори туђег власништва и публицисти који тобож први нешто „откривају“ (суштински подупирући интересе шпекулантског капитала).

И када се дистанцирамо од сфере променљивих тржишних интереса, суочавамо се са практичним проблемима изучавања, конзерваторског третирања и музеолошког представљања историјских индустријских капацитета, нерешивим без тесне сарадње са њиховим данашњим власницима. Отуд се делотворном историографском и непосредном едукацијом, стављањем већег броја историјских примера индустријске архитектуре под заштиту и строжијим санкционисањем девастационих поступака може превазићи дубоки јаз између културних приоритета, распрострањеног незнања и неодговорног одношења према наслеђу.

Неопходно је и да се унутар расположивих истраживачких кадрова специјализованих за индустријску архитектуру спроведе кохезионо престројавање у организационом и оперативном погледу. Иницијативу појединачних тумача, чија се проучавања понекад преклапају, а додељена средства троше импровизаторски, потребно је уклопити у оквир усклађенијег групног рада, чиме би се тековине домаће индустријске културе сагледале у контексту укупних националних прегнућа и успоставиле утемељеније кла-

сификације и карактеризације евиден-тираних јединица.⁶⁰ За разлику од досадашњих дивергентних, интегративне тежње би знатно ојачале критичку методологију у тој области и потиснуле преовлађујући емотивно-

носталгични, пропедеутички и дескриптивни приступ. Отуд би организовање чешћих тематских конференција о различитим видовима индустријског градитељства поспешило искорак у том правцу.⁶¹

60 Aleksandar Kadijević, „Prilog metodologiji tumačenja arhitektonske istorije: karakterisanje, klasifikovanje i periodizovanje izdvojenih pojava“, u *Umetnost, arhitektura, dizajn*, ur. Dragan Jelenković (Pančevo: Galerija savremene umetnosti, 2007), 39–53.

61 Овај прилог је проистекао из рада на научно-истраживачким пројектима *Српска уметност 20. века – национално и Европа* у Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 17703) и *Страни утицаји на српску архитектуру у 20. веку* у Матици српској.

БИБЛИОГРАФИЈА

Андрејевић, Борислав

Сјоменици Ниша. Ниш: Просвета, 1996.

Badovinac, Petar

Centralne urbane funkcije. Beograd: Arhitektonski fakultet, 1997.

Banham, Rayner

Theory and Design in the First Machine Age. Cambridge (Mass.): MIT Press, 1980.

Bogunović, Slobodan Giša

Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka. Beograd: Beogradska knjiga, 2005.

Бркић, Алексеј

Знакови у камену. Београд: Савез архитеката Србије, 1992.

Vaništa Lazarević, Eva

Urbana rekonstrukcija. Beograd: Zadužbina Andrejević, 1999.

Vaništa Lazarević, Eva

Obnova gradova u novom milenijumu. Beograd: Classic map studio, 2003.

Војиновић, Милорад

„Ревитализација зграде Дома културе у комплексу Дуванске индустрије Ниш“. *Гласник ДКС* 16 (1992): 170–173.

Vujović, Jasmina

„Industrijski objekti u južnom Banatu“. U *Ideologije i ideali, prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini*”, ur. Milović, Ljubica. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2010.

Gomboš, Stjepan

„О специфичности индустријске архитектуре“. *AU* 26 (1964): 21–22.

Gomboš, Stjepan

„Немијска индустрија Панчево“. *AU* 26 (1964): 23–26.

Гордић, Милојко

Ливница Панџелић. Београд: ЗЗСКГБ, 1973.

Грозданић, Милица и Светлана Димитријевић Марковић ур.

Индустријско наслеђе – проблеми и могућности интерактивне заштите, презентације и ревитализације. Београд: ЗСКГБ, 2012.

Димитријевић Марковић, Светлана

„Аспекти заштите урбаног и архитектонског наслеђа у контексту урбанистичког планирања“. *Наслеђе X* (2009): 255–265.

Димитријевић Марковић, Светлана

„Урбани дизајн, његова улога и значај у чувању и креирању амбијенталних целина“. *Наслеђе XIII* (2012): 209–218.

Димитријевић Марковић, Светлана и Ирена Сретеновић

„Могућности и проблеми ревитализације београдске фабрике шећера“. *Наслеђе IX* (2009): 267–276.

Дрљевић, Марија

„Историја и архитектура Поште 1 у Београду“. *ЗЛУМС 37* (2009): 277–296.

Ђурић-Замоло, Дивна

Грађевине Београда 1815-1914. Београд: МГБ, 2009.

Живановић, Душица

„Прилог проучавању историје и архитектуре зграде Контролног одељења Министарства пошта, телеграфа и телефона у Београду“. *Наслеђе III* (2001): 105–113.

Јанакoва Грујић, Маре

„Зграда Војногеографског института у Београду“. *Наслеђе X* (2009): 141–158.

Јанакoва Грујић, Маре

Архивекла Милорад Маџура 1914-1989. Београд: Центар ВАМ и ИАУС, 2010.

Јевтић, Милорад Х.

Кријички рефлекс. Београд: НИН, 2004.

Kadijević, Aleksandar

„Arhitekt Josif Najman“. *Moment 18* (1990): 101–106.

Кадиевић, Александар

Момир Коруновић. Београд: РЗЗСК и Музеј науке и технике, 1996.

Кадијевић, Александар

„Култ технике у савременој архитектури“. *Историја уметности* 1–2 (2002): 177–180.

Кадијевић, Александар

„Терминологија српске архитектонске историографије: историографија“. *Архитектура* 90 (2005): 14.

Кадијевић, Александар

Један век изражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века). Београд: Грађевинска књига, 2007.

Kadijević, Aleksandar

„Prilog metodologiji tumačenja arhitektonske istorije: karakterisanje, klasifikovanje i periodizovanje izdvojenih pojava“. U *Umetnost, arhitektura, dizajn*, ur. Jelenković, Dragan. Pančevo: Galerija savremene umetnosti, 2007, 39–53.

Кадијевић, Александар

Архитектура и дух времена. Београд: Грађевинска књига, 2010.

Kadijević, Aleksandar

„Newer Serbian Architecture and its Audience“. *ЗЛУМС* 39 (2011): 253–270.

Кадијевић, Александар

„Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“. *Наслеђе* XIII (2012): 59–77.

Kadijević, Aleksandar

„Expressionism and Serbian industrial architecture“. *ЗЛУМС* 41 (2013): 103–110.

Кадијевић, Александар и Срђан Марковић

Грађевинарство Лесковца и околине између два светска рата. Лесковац: Народни музеј, 1996.

Кековић, Александар и Зоран Чемерић

Модерна Ниша 1920-1941. Ниш: Друштво архитеката, 2006.

Клеут, Иван

„Историја и архитектура Железничке станице у Београду“. *Наслеђе* VII (2006): 37–50.

Кнежевић, Неда

„Ревитализација термоелектране Снага и светлост у Београду“. *Наслеђе VIII* (2007): 209–222.

Којић, Бранислав

Друштвени услови развоја архитектонске струге у Београду 1920-1940. године. Београд: САНУ, 1979.

Kritovac, Fedor

„Povijesne distance i arhitektura“. *De Re Aedificatoria* 1 (1990): 33–41.

Куленовић, Рифат

„Индустијско наслеђе на територији града Београда“. *ГГБ XLVII–XLVIII* (2000–2001): 137–152.

Kulenović, Rifat

„Industrijska arheologija“. *DaNS* 41 (2003): 14–15.

Куленовић, Рифат

„Резултати рекогносцирања индустријског наслеђа“. *Гласник ДКС* 27 (2003): 166–168.

Куленовић, Рифат

Индустијско наслеђе Београда. Београд: Музеј науке и технике, 2010.

Kurtović Folić, Nada

„Industrijsko nasleđe postoji“. *DaNS* 41 (2003): 12–14.

Магдић, Адела и Владимир Шолаја

Инжењер Милош Савчић - грађиниљ, привредник, градоначелник. Београд: Музеј науке и технике, 1997.

Маневић, Зоран

„Дело архитекте Драгише Брашована“. *ЗЛУМС* 6 (1970): 185–199.

Maneвиć, Zoran

„Arhitektura između biznisa i kulture“. *Izgradnja* 3 (1987): 35–36.

Маневић, Зоран

Иван Анђић. Велика најада архитектуре. Београд: Савез архитеката Србије, 1992.

АЛЕКСАНДАР Ђ. КАДИЈЕВИЋ

Маневић, Зоран

Милица Штјерић. Велика наџрада архитџектјуре. Београд: Савез архитеката Србије, 1995.

Маневић, Зоран

Александар Ђокић. Београд: ВМГ, 1995.

Маневић, Зоран

Лексикон неимара. Београд и Подгорица: Грађевинска књига, 2008.

Marinović Uzelac, Ante

„Industrijska funkcija gradova“. *AU* 26 (1964): 19–20, 56–57.

Медведев, Михаило

Пројектји и архитџектјура ing. Александра И. Медведева Овл. Архитџектја. Ниш: Друштво архитеката, 2012.

Милашиновић Марић, Дијана

Архитџектја Јан Дубови. Београд: Задужбина Андрејевић, 2001.

Милашиновић Марић, Дијана

Водич кроз модерну архитџектјуру Беоџрада. Београд: Друштво архитеката, 2002.

Milenković, Aleksandar

Arhitektura – horizonti vrednovanja. Beograd: Naučna knjiga, 1988.

Mirković, Klaudije

„Industrija – prostorni modulator“. *AU* 26 (1964): 27.

Mitrović, Vladimir

„Primeri industrijske arhitekture novosadskih modernista“. *DaNS* 41 (2003): 22.

Mitrović, Vladimir

Arhitektura XX veka u Vojvodini. Novi Sad: Akademska knjiga i Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2010.

Михајлов, Саша

„Фабрика хартије Милана Вапе“. *Наслеђе XI* (2010): 71–78.

Михајлов, Саша

Астронотска ојсервајорија. Београд: ЗЗСКГБ, 2010.

Михајлов, Саша

„Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20. века“. *Наслеђе XII* (2011): 91–116.

Михајлов, Саша

Зграда ковнице новца. Београд: ЗЗСКГБ, 2012.

Михајлов, Саша

Ливница Пантелић. Београд: ЗЗСКГБ, 2012.

Михајлов, Саша и Биљана Мишић

„Палата Главне поште у Београду“. *Наслеђе IX* (2008): 239–264.

Мишић, Биљана

Пословно-стиљамбена зграда Пејтра Јанковића. Београд: ЗЗСКГБ, 2012.

Nestorović, Bogdan

Uvod u arhitekturu. Београд: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1966.

Premerl, Tomislav

Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.

Просен, Милан

„Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаревић“. *Лесковачки зборник XLV* (2005): 99–113.

Прчић Вујновић, Гордана

„Индустријско наслеђе на територији Северне Бачке и Северног Баната“. *Гласник ДКС 35* (2011): 180–183.

Ракоција, Миша

Културна ризница Ниша. Ниш: Просвета, 2001.

Ротер Благојевић, Мирјана

„Настава архитектуре у вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века“. *ГТБ XLIV* (1997): 125–168.

Ротер Благојевић, Мирјана и Марко Николић

„Предлог ревитализације уметничке ливнице „Скулптура“. *Наслеђе XIII* (2012): 221–234.

Срејић, Данијела

„Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године“. *Смедеревски зборник 2* (2009): 121–144.

Stupar, Aleksandra

Grad globalizacije. Beograd: Orion Art, 2009.

Тomić, Velimir

„Izgradnja, razvoj i smeštaj industrije“. *Izgradnja 9–10* (1984): 95–99.

Tourniokotis, Panayotis

The Historiography of Modern Architecture. Cambridge (Mass.): MIT Press, 1999.

Тошева, Снежана

Бранислав Којић. Београд: Грађевинска књига, 1998.

Тошева, Снежана

Божидар Пејировић, кућа као описак израјања. Горњи Милановац: Графопринт, 2003.

Tufegdžić, Anica

„Factory as symbol of postwar state ideology. Industrial architecture in Novi Sad between 1945 and 1965“. In *Architecture and ideology*, eds. Mako, Vladimir, Mirjana Roter Blagojević and Marta Vukotić Lazar. Belgrade: Faculty of Architecture, 2012, 173–180.

Ćeranić, Vukašin

„Institut za nuklearne nauke „Boris Kidrič“ u Vinči“. *AU 26* (1964): 7–16.

Ђирић, Ксенија

Железничка станица. Београд: ЗЗСКГБ, 2010.

Frankastel, Pjer

Уметност и техника. Београд: Nolit, 1964.

Frempton, Kenet

Moderna arhitektura – kritička istorija. Beograd: Orion Art, 2004.

Colquhoun, Ian

Urban Regeneration – an International Perspective. London: Batsford, 1995.

Čorak, Željka

Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1981.

Šepić, Ljiljana

„Industrijska arhitektura 20. stoljeća u Hrvatskoj”. U *Hrvatska arhitektura u XX stoljeću*, ur. Hekman, Jelica. Zagreb: Matica hrvatska, 2009, 251–270.

Шурдић, Борислав

„Индустријско наслеђе – културна платформа XXI века. ЕРИХ – европски пут индустријског наслеђа”. *Гласник ДКС* 33 (2009): 12–16.

Оригиналан научни рад

Предато: 7. 12. 2012.

Прихваћено: 20. 1. 2014.

**INDUSTRIAL ARCHITECTURE IN BELGRADE AND SERBIA:
PROBLEMS OF RESEARCH AND INTERPRETATION**

SUMMARY

Having been for decades regarded as a second-rate engineering discipline “deprived of aesthetic and spiritual values”, industrial architecture in Serbia has recently been subject to re-evaluation and acknowledged as a relevant topic related to urban revival. However, due to the lack of extensive historiographical interpretations, the ramified corpus of Serbian modern technical culture has not yet been comprehensively evaluated; the assessments of this type of heritage are predominantly guided by extreme criteriological arguments rather than elaborate criteria, resulting either in its *a priori* exclusions or its uncritical ranking side by side with more representative building types. Accordingly, the academic discussions and scholarly projects that have been undertaken, as well as the conferences and courses on industrial heritage that have been organized, could lead to a strategic shift towards a more objective idea of industrial architecture. It is only through permanent education, the heritage listing of as many examples of industrial heritage as possible and strict sanctioning of devastation processes, that a deep gap between cultural priorities, widespread ignorance and an irresponsible attitude towards heritage could be overcome.